

«Істина не є результат: істина є процес»

Г.В.Ф. Гегель

ПІЗНАННЯ ТА ОСВОЄННЯ ЛЮДИНОЮ СВІТУ

Метою даної теми є з'ясування студентами того, що таке пізнання, які його рушійні сили, задля чого відбувається пізнання, в чому полягає сутність істини, що складає зміст основних категорій діалектики: «суб'єкт» і «об'єкт». Задля досягнення цієї мети доцільно й доречно розглянути наступні питання:

1. Філософське вчення про пізнання.
2. Форми і методи наукового пізнання.
3. Пізнання та практика.

Філософське вчення про пізнання

Чи можна пізнати світ, в якому ми живемо? Здавалося б, які можуть бути сумніви з цього приводу, адже самий факт того, що ми *живемо*, є самим беззаперечним свідченням того, що, *так*, бо, якщо *ні*, то ми не змогли б орієнтуватись в цьому світі, отже, ми були б приречені на неминучу й нехайну загибель у ньому. Взятє безпосередньо з життєвого досвіду, це очевидне положення знаходить і цілком відповідне йому, ясне й прозоре теоретичне підтвердження: *пізнання є процес руху від незнання до знання, від знання менш глибокого і менш повного до знання більш глибокого і повного*. Однак, у цього, здавалося б, безсумнівного визначення є могутня опозиція, аргументи якої настільки переконливі, що ними ні в якому разі не можна нехтувати.

Так ще в епоху ранньої античності Ксенофан проголосив, що, навіть якщо дійсне знання й існує, ми не зможемо її розпізнати: рухаючись уздовж ряду різних тверджень щодо одного й того ж предмета, ми, зіштовхнувшись

із тим, що містить дійсне знання, пройдемо мимо нього і підемо шукати істину далі, бо в нас немає жодної зачіпки, яка б допомогла нам збагнути, що те, з чим ми тільки-но зіткнулись, і є та сама істина, яку ми так напружено шукаємо.

Кратіл, якому Платон присвятив один із своїх «діалогів», не тільки підтримав думку Ксенофана, а й підсилив її своїм твердженням: оскільки все змінюється, остільки пізнання неможливо, бо безперервно змінюється і те, що ми намагаємось пізнати, і ми самі в ході цих наших спромог, і ті поняття, за допомогою яких ми намагаємось здобути істину.

Горгій, підхопивши твердження Ксенофана й Кратіла, логічно продовжив їх, сказавши: ніщо не існує (бо в нас немає жодного беззаперечного доказу того, що дещо існує інакше, ніж суто у нашій уяві); якщо ж дещо й існує, то його неможливо пізнати (див вище); якщо ж воно і є пізнаваним, то воно невиразимо.

В добу пізньої античності ранньо-античний *скептицизм* (див. нижче: словник) отримав подальше розвинення. Так Секст Емпірик сказав: «Я не знаю, чи можливе пізнання», бо, якщо, стверджувати, слідом за Кратілом, що пізнання неможливе, то тим самим ми будемо стверджувати протилежне, а саме, що ми вже дещо пізнали – те, що пізнання неможливе.

Піррон довершив скептицизм своєю тезою: «Слід утримуватись від будь-яких висловлювань, оскільки кожному прямому висловлюванню може бути протиставлене інше, прямо йому протилежне і в рівній мірі переконливе». Крайня ступінь скептицизму отримала назву *агностицизму* (див. нижче: словник).

Отже, широковідомий твердження про те, що *основне питання філософії має другу свою сторону, а саме, чи є світ, в якому живемо ми, і в якому існує все, що існує, пізнаваним*, не такий вже безпідставний, як це може здатись на погляд так званого «здорового глузду», незважаючи на явну

суперечність ясному й прозорому твердженню про те, що пізнання безумовно є, й при тому воно є «процес руху...» (див вище).

Призначення *гносеології*, тобто, вчення про пізнання як одного з найважливіших і найскладніших розділів філософії саме в тому й полягає, щоб розібратись у причині наявності такої суперечності і визначити шляхи її розв'язання.

Для того, щоб процес пізнання міг відбутись, необхідна, в будь-якому випадку, наявність двох протилежностей, які знаходяться між собою в стані єдності і боротьби, а саме: *суб'єкта* й *об'єкта*, тобто, того, хто є джерелом пізнавальної активності (суб'єкт), і того, на кого (на що) спрямована пізнавальна активність суб'єкта. Якщо, наслідуючи Томаса Гоббса, вважати, що об'єкт *імманує* (випромінює, виділяє) з себе певні *флюїди*, тобто, звукові, світлові і т. ін. сигнали, а суб'єкт їх фіксує, реєструє, копіює органами свого сприйняття, то доведеться визнати, що, в такому разі джерелом активності в пізнавальному процесі є саме об'єкт, а суб'єкт є лише пасивним реєстратором, фіксатором і копіювальником того, що імманує з себе об'єкт, що неможливо за визначенням. Насправді ж, навпаки, саме суб'єкт як дійсне джерело пізнавальної активності спрямовує свою увагу на той чи інший предмет, перетворюючи його тим самим в об'єкт своєї пізнавальної діяльності. Іншими словами, *суб'єкт – не одержувач, а здобувач*.

В будь-якому разі суб'єктом пізнання може бути лише той (чи те), для кого (чи для чого) це пізнання важливе й це пізнання потрібне. Оскільки неживому нічого не потрібно й ніщо для нього не важливе, остільки неживе не може бути суб'єктом (навіть якщо та чи інша «розумна машина» спрямована на здобуття тієї чи іншої *інформації* (див нижче:словник), то ця її функція є лише втіленням в неї певної програми, що закладена в неї живою й притому – мислячою істотою – тією, яка її створила й запрограмувала, тобто, дійсним суб'єктом пізнання). Інша справа – живе. Саме задля того,

щоб живому бути живим, йому потрібно багато чого і, перш за все – інформація про те, що його оточує.

Все живе спроможне (в тій чи іншій мірі) здобувати інформацію з оточуючого середовища. Однак процес пізнання не вичерпується, не обмежується, лише одержанням інформації. Способи її обробки, застосування і використання рослинами, тваринами і людиною суттєво відрізняються одне від одного. Якщо всі рослини одного й того ж виду реагують на одну й ту ж саму, або ж однакову інформацію однаково (приміром, всі соняшники повертають свої суцвіття синхронно слідом за рухом сонця на небосхилі), то в різних тварин одного й того ж виду реакція на тотожну інформацію може відрізнитись досить суттєво (один й той же самий подразник у різних особин може викликати різний відгук, наприклад, один собака злякається нападу на неї і втече, інший – тієї ж породи – кинеється на свого нападника). Що ж стосується людини, то реакція різних людей на одну й ту ж саму інформацію може бути вкрай різною, включаючи непередбачувану.

Однак докорінність відмінності людини як суб'єкта пізнання від усіх інших живих істот полягає зовсім не в різноманітності реакцій різних людей на однаковий подразник, а в тому, що лише людина спроможна не обмежувати своє пізнання світу *лише* здобуттям інформації.

Інформація – це завжди відповідь (відгук, відлуння) на запит, що надсилається суб'єктом пізнання до об'єкту: «що?», «де?», «коли?», «скільки?», «який?» («яка?», «які?») й таке інше. Спрямовувати – в тій чи іншій формі – запит, що стосується цих питань й одержувати – в той чи інший спосіб – відповідну інформацію з боку об'єкта спроможні різні живі істоти. Але *жодна з живих істот, окрім людини, не має здатності задавати питання: «чому?», «навіщо?», «зادля чого?», «кому це вигідно?»* – *і – як наслідок – не спроможна отримувати на них відповіді.* Необхідним і достатнім доказом цього твердження може служити той факт,

що серед дітей самим популярним питанням і при цьому саме таким, яким діти найбільш дошкуляють дорослим, є питання «чому?». Якщо ж позбавити дитину можливості задавати це питання і отримувати на нього відповідь, **людина з цієї дитини не відбудеться**. Саме це трапляється **в кожному** з випадків, коли людське немовля було вигодуване іншими ссавцями (вовками, шакалами, мавпами). Якщо ж суттєво обмежувати дитину щодо питання «чому?», то в подальшому її розумові здібності виявляються обмеженими.

Людину – настільки, наскільки вона – людина – цікавить не тільки явище як таке, а й його сутність. Тобто, **процес пізнання людиною світу двоєдиний: він – і процес отримання інформації, і – процес осягнення сутності**. Якщо перше досягається шляхом сенсорного контакту (безпосереднього або ж опосередкованого) з об'єктом, то друге – виключно розумовою діяльністю. Перше стосується **фактів**, стосовно до яких доречно поняття достовірність (недостовірність). Друге – **думок**. Саме лише по відношенню до думок, як це цілком слушно стверджував Аристотель, може застосовуватись поняття **істинне**, протилежністю до якого є **хибне**.

Факт не може бути ані хибним, ані істинним. Достовірність або ж, навпаки, недостовірність факту при певних умовах можна встановити цілком вичерпано й однозначно, але не існує таких умов, забезпечення яких дало б змогу вичерпано й однозначно, раз і назавжди, дати відповідь на питання «чому?», оскільки кожна відповідь на це питання породжує нове «чому?», і так до нескінченності.

Об'єктивною передумовою цілком закономірного існування і агностицизму, і його протилежності – гносеології є саме розбіжність у розумінні того, **що таке пізнання**. Якщо воно **лише** надбання інформації, то для агностицизму немає жодної реально існуючої підстави. Якщо ж воно **лише** осягнення сутності, то немає жодної підстави для необмеженого гносеологічного оптимізму, оскільки останній базується на ствердженні

безумовної можливості дати вичерпану відповідь на питання «чому?» в кінцевому його варіанті.

Насправді ж пізнання не є «або надбання інформації, або осягнення сутності». Воно – «і це, і те».

Якщо отримати ту чи іншу необхідну і при тому достовірну *інформацію* – це лише справа «техніки» і часу, то досягти кінцевого *осягнення сутності* – завдання, яке не має рішення в будь-якій реальній перспективі.

Саме тому Гегель стверджував: *«Істина – не результат, а процес»*, бо не існує й не може існувати достеменною, беззаперечною, кінцевою відповіді на «кінцеве», «остаточне», «останнє» питання «чому?». *Є лише нескінченний процес нескінченного наближення до істини, «схопленої думкою».*

Саме в цьому полягає зміст кантівської *«речі в собі»* як *«останньої» відповіді на «останнє» «чому?»*, як такої, що не може бути пізнаною.

Саме в цьому ключ до розуміння висловлювання Джордано Бруно: *«Пізнання не має пересічення».*

Саме в цьому – вирішення «парадоксу Сократа»: «Я знаю тільки те, що я нічого не знаю» насправді означає: «Я знаю, що я нічого не знаю *до кінця».*

Ми як людство, в даному випадку ми – як універсальний суб'єкт пізнавальної діяльності (наша універсальність полягає в тому, що ми спроможні в своїй пізнавальній діяльності клопотатись і про здобуття інформації, і про осягнення сутності) *маємо необмежену здібність до пізнання будь-чого, і обмежену* (межами наших конкретно-історичних можливостей) *спроможність до пізнання будь-якого «будь-що».*

Розвиваючи інструменти (як матеріальні, тобто, предметно-речовинні, так і ідеальні, тобто такі, що спрямовані на вдосконалення наших розумових «знарядь» – методів, теоретичних засобів), ми як людство будемо крок за кроком, де – поступово («еволюційно»), де – стрибкоподібно («революційно») наближатись до Абсолютної Істини, яка і не існує, і, водночас, існує.

Вона не існує як остаточна точка, остання ланка в нескінченному ланцюзі пізнання.

Вона існує як лінія – своєрідна *асимптота*, тільки якою й можна графічно зобразити Абсолютну Істину.

Людське пізнання як процес осягнення сутності – це нескінченне наближення до Абсолютної Істини як асимптоти, відстань до якої – на відміну від обрїю, що, як відомо, теж недосяжний, але відстань до якого *константна* (див. нижче: словник) – постійно скорочується. Це скорочення відбувається завдяки не спадаючій активності універсального суб'єкта пізнання, тобто – Людини Розумної.

Як і сама людина, її пізнавальна діяльність історично трансформувалась: із суто утилітарної, спрямованої на досягнення виключно *меркантильних* (див. нижче: словник) цілей, вона видозмінювалась у діяльність по *освоєнню* (не плутати з присвоєнням, тобто – привласненням, тобто з забезпеченням *монопольного* володіння, розпорядження і користування) світу (тобто на перетворення його з чужого, страхітливого, ворожого людині на «свій», тобто, дружній, сприятливий, «доброзичливий»). Під *освоєнням* розуміється те, що свого часу Григорій Сковорода визначив терміном «*спорідненість*», маючи на увазі *відповідність* і *узгодженість* із сутнісними запитамі людини як Людини Розумної. Дарма, що Григорій Савович використовував цей термін виключно по відношенню до запитів людини щодо змісту її праці. Сенс цього напрочуд влучного терміну може бути цілком доречно поширений на будь-яку діяльність людини, властиву Людині.

«Споріднена» людині пізнавальна діяльність виходить далеко за межі безпосередньо споживацького інтересу як окремої людини, так і людства в цілому, і перетворюється у відносно самостійну галузь, прямий зв'язок якої з прагматичними, тобто – сьогоденними й цю-хвилинними запитамі (чи то даної особи, чи то певної соціальної групи) не завжди простежується і, навіть, не завжди існує. Це, безумовно, не означає, що *результат* такої

пізнавальної діяльності нікому не потрібний. Це лише свідчить про те, що попит на її результат поки що відкладений, але згодом він неодмінно виникне, як це вже було з багатьма відкриттями й винаходами.

Форми й методи наукового пізнання

Наскільки істина є «не результат, а процес», настільки і її пошук є процес, спрямований не тільки й не стільки на отримання безпосередніх, втілених в суто матеріальні блага, результатів. Як написав в своєму «Досліді про людське міркування» Джон Локк, «пошук істини нагадує соколине мисливство, коли кожний крок на шляху до здобичі стає не тільки самим новим, а й самим найкращим, в усякому разі на якийсь час». Цю, висловлену Дж. Локком, думку через двісті років фактично підтримав і підхопив академік Л.Д.Ландау, сказавши (цілком у дусі ейнштейнівських жартів): «Наука є спосіб задоволення власної цікавості за рахунок держави».

Обидва ці знамениті фізики, як і їх не менш знані колеги – В.Гейзенберг, Н.Бор, продовжуючи класичні традиції своїх попередників – Г.Галілея, і І.Ньютона «виявили і запровадили такі методологічні принципи (простоти, симетрії, естетичної завершеності, відповідності, доповняльності), які згодом стали *загальнонауковими* і органічно вплелися в канву філософсько-методологічних досліджень» (див: Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання – К., 2000).

Наука як відносно самостійна галузь людської діяльності, що спрямована на забезпечення «пізнавального попиту», на сьогодні має і свою, достатньо складну структуру, і інфраструктуру, і власну методологію, яка, втім не є чимось абсолютно автономним, відірваним від філософської. Навпаки, *своїм корінням наукова методологія має* вже відомі з попередніх розділів даного видання *діалектичний і метафізичний, тобто, протилежні одне одному філософські методи*, що знаходяться по відношенню одне до одного в стані єдності і боротьби. Інакше й бути не

могло й не може, бо перший з них виражає собою необхідність при дослідженні будь-якого явища враховувати всі дійсно існуючі його зв'язки: як із іншими явищами, так і ті, що існують в ньому самому, а другий – це відсторонення, відгалуження, відмежування від усього різноманіття реально існуючих зв'язків заради однобічно спрямованого досліду.

Як давно-відомі (аналіз і синтез, індукція і дедукція, систематизація і класифікація, моделювання), так і новостворювані наукові методи – *логічного атомізму, феноменологічний, герменевтичний* (див., відповідно, нижче: словник) і т.ін. – мають кожний свою власну сферу потенційно ефективного й результативного їх застосування і використання, але кожен з них є окремим проявом чи то діалектичного, чи то метафізичного методу – в залежності від їх відношення до всієї сукупності дійсних (тобто, за Гегелем, тих, що існують з необхідністю) зв'язків.

В науці, як і в медицині, існують сильнодіючі і слабо діючі засоби (методи). Вибір оптимального *для даного конкретного випадку* метода (засобу) лікування (вирішення проблеми) має визначатись конкретними особливостями захворювання й хворого (специфікою й глибиною проблеми).

Як відомо, не слід стріляти з гармати по горобцях. Північні мисливці не ходять полювати на білку чи соболя з дробовою рушницею. Якщо для вирішення певної проблеми достатньо застосувати, скажімо, герменевтичний або ж феноменологічний метод, саме ним і слід користуватись. Для вирішення ж глобальних, широкомасштабних, глибоко укорінених проблем необхідно застосовувати й *відповідний метод*, за допомогою якого стане можливим урахування всіх суттєвих, дійсних, істотних зв'язків, що існують в цій проблемі, тобто, за визначенням, діалектичний метод.

Пізнання та практика

В системі пізнавальної діяльності людини як універсального суб'єкта пізнання існує унікальний елемент, що має властивість пов'язувати в собі

ідеальне (думку) й матеріальне (предметно-речову дію). Цей елемент – практика. Саме завдяки такій своїй властивості практика виявляється спроможною стати дійсно ефективним і результативним критерієм істини. Достатньо згадати широко відомий приклад, пов'язаний із відкриттям восьмої планети Сонячної системи (нептуна). Її було відкрито «на кінчику пера» французьким астрономом Левер'є завдяки виявленій ним невідповідності руху сьомої планети (Урана) відносно розрахункам. Левер'є висунув припущення: якщо є відхилення від розрахунків, то має бути фактор, який викликає це відхилення. Таким фактором могло бути лише крупне космічне тіло, а оскільки його вплив на рух Урана був постійно діючим, то таким тілом мала бути планета. Було обчислено багато її характеристик, хоча саме її існування було не більш, ніж гіпотеза. Однак, коли іншому відомому астроному – Галле вдалось створити новий, більш потужний телескоп ніж ті, що до того існували, гіпотеза Левер'є стала науковим фактом. Тобто, практика як критерій істини не є справою рук і мозку однієї окремої людини, якою б геніальною вона ні була, а є прерогативою розуму і дії Людини Розумної, людської спільноти, яка, саморозвиваючись, розвиває і свою суспільно-історичну практику, і через її розвиток розвивається сама.

Спадкоємність, наступність, спадковість теоретичної й практичної діяльності є тією запорукою, яка забезпечує безперервність і нескінченність пізнання людиною світу й самого себе в цьому світі.

Основні терміни

Абсолютна істина – повна беззаперечна відповідність знання дійсності, ідеал пізнавальної діяльності, до якого людське пізнання безкінечно наближується, ніколи його не досягаючи як кінцевого результату.

Агностицизм – філософське вчення, що заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності.

Гносеологія – вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання.

Епістемологія – те саме, що й гносеологія. Використовується в англomовних країнах.

Інформація – відомості про об'єкт, зафіксовані в той чи інший спосіб суб'єктом пізнання.

Методологія – вчення про методи пізнання й перетворення світу; сукупність прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкту її пізнання.

Об'єкт – те, на що спрямована пізнавальна активність суб'єкта.

Практика – предметно-речова діяльність, що спирається на надбані людством знання.

Скептицизм – філософська концепція, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання світу й існування надійного критерію істини.

Суб'єкт – джерело пізнавальної активності.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Яким чином відбувається процес взаємодії суб'єкта і об'єкта в процесі пізнання?
2. Що таке агностицизм і яким чином він пов'язаний із скептицизмом?
3. Що таке інформація? В чому полягає її зв'язок із знанням? В чому різниця між ними?
4. В чому саме полягає двоєдність пізнання людиною світу?
5. Чи існує абсолютна істина?
6. Поясніть, як ви розумієте вислів Джордано Бруно: «Пізнання не знає пересичення»?
7. Які існують методи наукового пізнання?
8. Які принципи наукового пізнання Вам відомі?

Література:

Основна:

Алексеев В.П., Панин А.В. Философия. Учебник. – М.: Проспект, 1999. – С. 117-146; 187-230; 321-342.

Введение в философию: Учебник для вузов. В 2-х ч. Фролов И.Т., Араб-Оглы Э.А., Арефьева Г.С. и др. – М.: Политиздат, 1989. – Ч.2. – С. 318-415.

Введение в философию: Учебное пособие для вузов. Авт. кол. Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2003. – С.452-484.

Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М.: Логос, 2002. – С. 167-193.

Філософія: Навчальний посібник / за ред. Надольного І.Ф. – К.: Вікар, 1997. – С.261- 335.

Філософія: Підручник / за ред. Бичко І.В. – К.: Вища школа, 2001. – С.162-192.

Філософія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів Проічепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С.292-316.

Додаткова:

Гуревич П.С. Основы философии: Учебник – М.: Гардарики, 2000 – С. 204-225.

Дротянко Л.Г. Фундаментальне та прикладне знання як соціокультурна і праксеологічна проблема: Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1998. – С. 94-170.

Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности, изд. 2-е, доп: Учебное пособие для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС.2000. – С.414-456.

Першоджерела

Бэкон Ф. Новый Органон – Соч. В 2-х т. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – С.12 – 19.

Гегель Г.В.Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет. В 2-х т – М.: Мысль, 1970. – С. 11 – 15.

Кант И. Критика чистого разума – Симферополь: Реноме, 1998 – С.72 – 75.

Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. М.: Мысль, 1991 – С.498 – 499; 508 – 509; 543 – 549.

Рассел Б. Человеческое Познание. Его сферы и границы. – М.: Мысль, 1997. – С.158 – 174.